

History & Culture

تاریخ و فرهنگ

Vol. 52, No. 1, Issue 104

سال پنجاه و دو، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۴

Spring & Summer 2020

بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۹۷-۱۱۴

DOI: <https://doi.org/10.22067/JHISTORY.2021.68885.1016>

واکاوی سن حضرت فاطمه (سلام الله علیها) در آثار مورخان متقدم مسلمان؛ با تکیه بر روایات ابن سعد (د. ۲۳۰ق)*

سارا خاتمی

دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه پیام نور تهران

Email: khatami110@gmail.com

دکتر مجتبی سلطانی احمدی^۱

استادیار دانشگاه پیام نور تهران

Email: msoltani94@pnu.ac.ir

دکتر مصطفی گوهری فخرآباد

استادیار دانشگاه فردوسی مشهد

Email: gohari-fa@um.ac.ir

چکیده

سن حضرت فاطمه (س) در منابع کهن تاریخی سنی و شیعی با اختلافی تقریباً یک دهه‌ای گزارش شده است. دیدگاه غالب اهل سنت، تولد آن حضرت پیش از بعثت است و غالباً پنج سال پیش از بعثت را به‌عنوان سال تولد ایشان ذکر می‌کنند؛ ولی شیعیان بیش‌تر بر پنج سال بعد از بعثت توافق دارند. پژوهش حاضر با بررسی سن حضرت فاطمه (س) در منابع متقدم با تکیه بر روایات الطبقات الکبری و مقایسه آن با منابع فریقین کوشیده است تا در میان این روایات مختلف، دیدگاه صحیح را معلوم کند. بر این اساس، اگرچه احتمال تولد ایشان پس از بعثت قوی‌تر است، با روایت غالب در میان شیعیان (سال پنجم بعثت) موافق نیست و تولد آن حضرت به احتمال بیش‌تر در سال یکم بعثت اتفاق افتاده و بنابراین، عمر او حدود ۲۳ سال بوده است.

کلیدواژه‌ها: فاطمه (س)، الطبقات الکبری، ابن سعد، نقد روایات.

* مقاله پژوهشی؛ تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۲۴؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۴/۳۱.
۱. نویسنده مسئول.

A Study of the age of Hazrat Fatima (PBUH) in the works of early Muslim historians based on the narrations of Ibn Sa'd (d. 230 AH)¹

Sara Khatami, MA in History of Shiism, Payame Noor University, Tehran

Dr. Mojtaba Soltani Ahmadi, Assistant Professor, Payame Noor University of Tehran
(Corresponding Author)

Dr. Mostafa Gohari Fakhrabad, Assistant Professor, Ferdowsi University of Mashhad
Abstract

The difference in the age of Hazrat Fatima (PBUH) documented in ancient Sunni and Shiite historical sources is more than a decade. The prevailing view of the Sunnis is that the Hazrat Fatima was born before the Be'that. Accordingly, five years prior to Be'that is often cited as the time of her birth. However, most Shiites concur on five years after Be'that as her birth date. The present study aims to shed light on the accurate view among these different narrations by exploring the age of Hazrat Fatima (PBUH) in the earlier sources, relying on the narrations quoted in the Al-Tabqat Al-Kubra (Book of the Major Classes) and their comparison with the sources described in the two sects. Accordingly, even though the probability of her birth in the post-Be'that period is fairly higher, it does not coincide with the prevailing narration among the Shiites (the fifth year after Be'that). Therefore, Hazrat Fatima was probably born in the first year after Be'that and lived for about 23 years.

Keywords: Fatima (PBUH), Al-Tabqat Al-Kubra, Ibn Sa'd, Critique of Narrations

مقدمه

از جمله پرسش‌های مهم درباره زندگی حضرت فاطمه (س) سال تولد و سن ایشان است. اختلاف در تاریخ تولد فاطمه (س) موجب بروز اختلاف روایات درباره سن ایشان به هنگام ازدواج، وفات و در نهایت طول عمر آن حضرت شده است. ضبط وقایع - به خصوص تاریخ تولد افراد - در آن دوران معمول نبوده است. راویان شنیده‌های خود را به خاطر می‌سپردند و گاهی رویدادهای مهم و حوادث نزدیک را مبدأ تاریخی قرار داده و بر مبنای آن سال تولد یا سالروز مرگ افراد را محاسبه می‌کردند؛ اما بعد از گذشت سال‌ها تاریخ آن حوادث نیز از جمله مجهولات قرار می‌گرفت. باید به خاطر داشت که دوران زندگی حضرت محمد (ص) در مکه، قسمت کمتر اطلاع‌یافته ما از تاریخ حیات ایشان است و طبیعی است که این ابهام درباره فرزندان ایشان با شدت بیش‌تری همراه است. نویسندگان این پژوهش کوشیده‌اند با تکیه بر یکی از منابع معتبر اولیه یعنی کتاب الطبقات الکبری ابن سعد پرتویی بر این موضوع بیفکنند.

محمد بن سعد زهری (د. ۲۳۰ق)، محدث و مورخ بزرگ بغدادی و شاگرد واقدی (د. ۲۰۷ق) در کتاب خود الطبقات الکبری شرح حال رسول خدا (ص)، صحابه، تابعان و راویان حدیث را تا روزگار خود در هشت جلد به رشته تحریر درآورد. او با اختصاص یک جلد کامل از کتاب خود به شرح احوال زنان، اثری منحصر به فرد برای بررسی حیات فرهنگی و اجتماعی بانوان در دو سده نخستین هجری فراهم ساخت. این اثر از نظر برخی از محققان، نخستین منبع معتبر در باب زنان است که سرمشق مورخان، رجالیان و اصحاب تراجم قرار گرفته است.^۱ روایات موجود از حضرت فاطمه (س) در این مجلد و مجلدات دیگر الطبقات، دستمایه مناسبی برای این پژوهش فراهم کرده است.

پیشینه

سیدجعفر مرتضی عاملی در الصحیح من سیره النبی الاعظم (ص) به‌طور مفصل به تحقیق درباره سن حضرت زهرا (س) پرداخته است. وی تأکید دارد که فاطمه (س) در سال پنجم بعثت زاده شده و از این رو، هنگام وفات بسیار جوان بوده است. غلبه منازعات فرقه‌ای در این‌گونه دیدگاه‌ها مشهود است؛ زیرا عاملی علی‌رغم اصرار بر سن کم فاطمه (س)، کمی سن عایشه را نپذیرفته و سن او را هنگام ازدواج با رسول خدا (ص) بین سیزده تا هفده سال^۲ و یا حتی بیست سال^۳ و نیز اختلاف سنی حضرت خدیجه (س) با پیامبر را تنها ۳ سال دانسته است.^۴ مقاله پیش‌رو از اخبار مربوط به تولد حضرت فاطمه (س) در این اثر بهره‌جسته و

۱. صادق آینه‌نوند، «زنان در نخستین سده‌های اسلامی»، فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۳ (پاییز ۱۳۸۴)، ۹.

۲. جعفرمرتضی عاملی، الصحیح من سیره النبی الاعظم (قم: دارالحدیث، ۱۴۲۶ق)، ۱۰۲/۴.

۳. همان، ۱۰۴/۱۳.

۴. برای بررسی این موضوع، رک: مجتبی سلطانی و دیگران، «اسمای خدیجه (س) در تاریخ‌نگاری متقدم سنی: سنجش روایت‌های ابن‌سعد (د. ۲۳۰ق)»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۳۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۹): ۲۷-۵۲.

به نقد و بررسی آن‌ها پرداخته است. زندگانی فاطمه زهرا^(س) اثر سیدجعفر شهیدی که از مهم‌ترین کتاب‌ها درباره زندگی حضرت فاطمه^(س) است و برخی از تحلیل‌های او در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته است. از مجموع دلایلی که شهیدی ارائه کرده، چنین برداشت می‌شود که وی به تولد حضرت زهرا^(س) پیش از بعثت قائل بوده است. همچنین از مقاله «ولادت فاطمه^(س)» در مجموعه ۶ جلدی دانشنامه فاطمی (سلام الله علیها)^۱ از محمدکاظم طباطبایی نیز استفاده شده است. دیدگاه وی متأثر و مشابه نظر سیدجعفر مرتضی عاملی است. یدالله مقدسی نیز در بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان نیز بر تولد آن حضرت در سال پنجم بعثت اصرار ورزیده است؛ ولی در رد سایر دیدگاه‌ها ادله قابل قبولی ارائه نکرده است.

۱- سال تولد حضرت فاطمه^(س)

۱-۱- پیش از بعثت

ابن سعد معرفی دختران پیامبر^(ص) را با شرح حال فاطمه^(س) آغاز کرده است که احتمالاً اتخاذ این شیوه، بر اساس اهمیت جایگاه دختران رسول خدا^(ص) در طول تاریخ اسلام و حجم محتوای اخبار موجود درباره آنان بوده است؛ زیرا فاطمه^(س) نخستین دختر پیامبر^(ص) نبود و ابن سعد نیز وی را در دو روایت، سومین دختر^۲ و در سه روایت، چهارمین و آخرین آن‌ها خوانده^۳ و سال تولد او را پنج سال پیش از بعثت، زمان بازسازی کعبه، دانسته است.^۴ صاحب کتاب الطبقات، در تأیید این روایت گزارشی ذکر کرده است مبنی بر حضور عباس بن عبدالمطلب در گفت‌وگویی میان علی^(ع) و فاطمه^(س) درباره سن‌شان؛ به گزارش او، فاطمه^(س) و علی^(ع) هر یک، خود را بزرگ‌تر از دیگری می‌خواندند و در نهایت، عباس، تولد فاطمه^(س) را در سی و پنج سالگی پدر، زمان بازسازی کعبه توسط قریش، بیان کرد.^۵ یکی از محققان که این روایت را جعلی و نامقبول شمرده، بر این باور است که افزون بودن سن زن از همسرش نکته افتخارآمیزی ندارد که فاطمه^(س) در پی اثبات آن بوده باشد. از سوی دیگر، این زوج از خاندان و شهری دور از هم نبودند که از

۱. جمعی از نویسندگان، دانشنامه فاطمی علیها السلام، حیات، منزلت و شخصیت فاطمی^(س)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.

۲. محمد ابن سعد، الطبقات الکبری، به تحقیق محمد عبدالقادر عطا (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق)، ۱۶/۸.

۳. همان، ۱۰۶/۱، ۴/۳.

۴. همان، ۴/۳، ۱۳/۸، ۱۷۴. ابن سعد در الطبقات در چند بخش اخبار فرزندان رسول خدا^(ص) و حضرت خدیجه^(س) را نام برده است. او در تمامی اخبار، تعداد دختران را چهار تن ذکر کرده است. در اسامی دختران اختلافی نیست، اما در ترتیب آنان تفاوت‌های زیادی به چشم می‌خورد. زینب در تمام بخش‌ها به‌عنوان نخستین دختر ذکر شده است (همان، ۱۰۶/۱، ۱۰۷/۱، ۵۴/۳، ۱۲/۸، ۱۷۴).

۵. همان، ۱۶/۸.

۶. همان، ۲۲/۸، نیز نک: احمد بن یحیی بلاذری، انساب الاشراف، به تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی (بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ق)، ۴۰۳/۱.

پیشینه هم بی خبر باشند. آنان در کودکی در یک منزل می‌زیستند و از وقایع زندگی هم آگاه بودند.^۱ از دیگر منابعی که مانند ابن سعد، فاطمه (س) را متولد سال‌های پیش از بعثت دانسته، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: ابن هشام به نقل از ابن اسحاق، بدون اشاره به سال دقیق تولد، فاطمه (س) را آخرین دختر پیامبر (ص) و متولد پیش از بعثت خوانده است.^۲ بلاذری سن فاطمه (س) را پنج سال پیش از بعثت و یا کمی بیش‌تر گزارش کرده^۳ و طبری با توجه به ذکر سال وفات او در سال ۱۱۱ ق در حدود بیست و نه سالگی،^۴ وی را متولد سال‌های پیش از بعثت دانسته است. برخی از منابع نیز به پنج سال پیش از بعثت، هم‌زمان با بازسازی خانه کعبه^۵ و یا بدون ذکر سال دقیق، تنها به پیش از بعثت، هم‌زمان با بازسازی^۶ اشاره کرده‌اند.^۷ به تصریح سبط بن جوزی، علمای سیره‌نویس فاطمه (س) را متولد پنج سال پیش از بعثت، هم‌زمان با بازسازی خانه کعبه، خوانده‌اند.^۸ او روایت تولد فاطمه (س) در سال پنجم بعثت و طول عمر هجده سال برای او را رد کرده و در خصوص سن آن حضرت سه قول را بیان کرده است: بیست و هشت سال و شش ماه، بیست و نه سال و یا سی سال.^۹ به نوشته او، «بنا بر اجماع مورخان، فاطمه (س) پنج سال قبل از بعثت به دنیا آمده و سیزده سال در مکه و ده سال و یا ده سال و شش ماه ... در مدینه اقامت داشته است و احتمال دارد که اشتباه از ناسخ باشد که می‌خواسته پیش از بعثت بنویسد و یا می‌خواسته بیست و هشت سال بنویسد و هجده سال نوشته است».^{۱۰}

چنان‌که گذشت از جمله شواهدی که در راستای تولد او پیش از بعثت به کار می‌رود روایات موجود در منابع شیعه و سنی درباره تولد ایشان هم‌زمان با بازسازی خانه کعبه است.^{۱۱} از آنجا که این واقعه پیش از

۱. محمدکاظم طباطبایی، «ولادت فاطمه (ع)»، دانشنامه فاطمی علیها السلام، حیات، منزلت و شخصیت فاطمی (س) (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳ش)، ۱۰۴/۱. به نظر می‌رسد افتخارآمیز بودن و نبودن رجحان سنی زن بر مرد در ازدواج‌های آن دوران به بررسی‌های بیشتر نیاز داشته باشد.

۲. ابن هشام، السیرة النبویة، ۱۹۰/۱-۱۹۱.

۳. بلاذری، انساب الاشراف، ۴۰۲/۱.

۴. طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ۲۴۰/۳.

۵. محمد ابن طلحه شافعی، مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول (بیروت: دارالبلاغ، ۱۴۲۱ق)، ۵۳؛ شمس‌الدین سبط بن جوزی، تذکرة الخواص (قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۸ق)، ۲۷۵.

۶. اصفهانی، ابوالفرج علی بن الحسین، مقاتل الطالبیین، به تحقیق سید احمد صقر (بیروت: دارالمعرفة، بی تا)، ۵۹.

۷. برخی از محققان در رد روایت تولد فاطمه (س) پیش از بعثت دلایلی از جمله مخدوش بودن نقل گزارش‌ها، اضطراب داخلی و پراکندگی اقوالی که تاریخ این حادثه را پیش از بعثت خوانده‌اند، گواهی حدیث معراج، گواهی حدیث خواستگاری ابوبکر و عمر را بیان می‌کنند (مقدس، بدالله، بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵ش، ۱۴۱-۱۴۷).

۸. سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، ۲۷۵.

۹. همان، ۲۸۸.

۱۰. همان.

۱۱. نک: ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱۶/۸؛ اربلی، کشف الغم، ۴۲۷/۱.

بعثت رسول خدا (ص) رخ داده است،^۱ برخی بر تولد حضرت فاطمه (س) پیش از بعثت صحه گذاشته‌اند. سید جعفر شهیدی با تکیه بر روایات هم‌زمانی تولد فاطمه (س) با بازسازی خانه کعبه و روی خوش نشان ندادن قریش به پیامبر (ص) در سال‌های پس از بعثت، داوری در کار بزرگان قریش در جریان بازسازی کعبه را مربوط به ایام جاهلیت خوانده و این‌گونه استدلال می‌کند که به فرض آنکه تجدید بنای خانه کعبه پیش از یک‌بار اتفاق افتاده باشد، مسلماً دیگر ماجرای نزاع قبایل پیش نمی‌آمد و اگر هم پیش می‌آمد، مشرکان دیگر محمد (ص) را که آن سال‌ها داعیه‌دار نبوت بود، شایسته داوری نمی‌دانستند.^۲ محلاتی این احتمال را طرح کرده است که تجدید بنای کعبه دو بار اتفاق افتاده و در تاریخ ذکری از دومی به میان نیامده است؛ پیش از بعثت.^۳ او همچنین با تکیه بر تولد فاطمه (س) پس از بعثت، بدون استناد از احتمال دخل و تصرف روایان سخن گفته است.^۴

روایاتی مبنی بر حضور فاطمه (س) در مسجد جهت زدودن جامه پدر از فضولاتی که بر سر ایشان ریخته بودند،^۵ از جمله شواهدی است که برخی به استناد آن، روایات حاکی از تولد آن حضرت در سال پنجم بعثت را خالی از اشکال نمی‌دانند. به نوشته شهیدی، «این‌گونه بی‌احترامی‌ها نسبت به پیغمبر، ظاهراً پیش از سال دهم بعثت و پیش از هجرت رسول خدا به طائف و نیز پیش از محاصره مسلمانان در شعب بوده است و اگر تولد فاطمه (ع) را سال پنجم بعثت بدانیم، سن وی در این وقت از سه تا پنج سال افزون نبوده و بعید است دختری خردسال به مسجد رود و چنین وظیفه‌ای را تعهد کند».

۱-۲- پس از بعثت

در میان مورخان گروه دیگری وجود دارند که بر خلاف ابن سعد و هم‌نظران وی، فاطمه (س) را متولد سال‌های پس از بعثت رسول خدا (ص) دانسته‌اند.^۶ یعقوبی فاطمه (س) را هنگام رحلت ۲۳ ساله ذکر کرده است؛^۷ بنابراین، وی را متولد سال یکم بعثت دانسته است. مسعودی فاطمه (س) را متولد ۸ سال پیش از هجرت و به عبارتی سال پنجم بعثت خوانده است.^۸ البته مسعودی در اثر دیگر خود، التنبیه و الإشراف، گفته است: «در سن فاطمه اختلاف است؛ جمعی گفته‌اند هنگام وفات سی و سه سال داشت؛ بعضی دیگر بیست و نه سال

۱. محمد (ص) سی و پنج ساله بود که کعبه بازسازی شد و قریشیان در نزاع خود به داوری ایشان تن دادند (ابومحمد عبدالله ابن‌قتیبه دینوری، المعارف، به تحقیق ثروت عکاشه، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۲، ۱۵۰/۱).

۲. سید جعفر شهیدی، زندگانی فاطمه (ع) (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ش)، ۳۱-۳۲.

۳. سیدهاشم محلاتی، زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام و دختران آن حضرت (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹ش)، ۱۰؛ مقدسی، یدالله، بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام، ۱۴۸.

۴. همان.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۲۵/۱.

۶. نک: احمد بن ابی‌یعقوب یعقوبی، التاريخ (بیروت: دار صادر، بی‌تا)، ۲۰/۲؛ علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، به تحقیق اسعد داغر (قم: دار الهجرة، ۱۴۰۹ق)، ۲۹۱/۲.

۷. یعقوبی، التاريخ، ۱۱۵/۲.

۸. مسعودی، مروج الذهب، ۲۸۹/۲.

گفته‌اند و این گفتار بیش‌تر اهل بیت و شیعیان آن‌هاست. کمتر از این نیز گفته‌اند.^۱ بر اساس این گزارش، شیعیان از قرن چهارم هجری بر این باور بوده‌اند که فاطمه (س) پنج سال پیش از بعثت متولد شد؛ اما باید توجه داشت این دیدگاه که به ادعای مسعودی، باور اکثر اهل بیت و شیعیان بوده، با نقل طبرسی در قرن ششم درباره‌ی مشهورترین اقوال شیعه متفاوت است. به نوشته او، «مشهورترین کلام شیعه آن است که فاطمه (س) در بیستم جمادى الآخر سال پنجم بعثت در شهر مکه چشم به جهان گشود».^۲ به عقیده‌ی عاملی، مسعودی در نسبت دادن سن بیست و نه سالگی فاطمه (س) به «اکثر اهل بیت و شیعه» اشتباه کرده است.^۳ به نظر عاملی احتمالاً اشتباه از مسعودی و یا ناسخان کتب او بوده که عمداً یا سهواً تسع عشره (نوزده) را تسع و عشرون (بیست و نه) ثبت کرده‌اند.^۴ طبرسی در روایت فوق‌الذکر به مشهورترین کلام شیعه درباره‌ی تولد فاطمه (س) یعنی پنج سال پس از بعثت اشاره کرده است. او دو روایت دیگر در خصوص تولد فاطمه (س) بیان کرده است. در روایتی از جابر بن یزید از امام باقر علیه‌السلام سؤال شد که فاطمه (س) چه مدت پس از پدر در دنیا زیست و امام فرمود چهار ماه و هنگام وفات بیست و سه سال داشت.^۵ به اعتقاد طبرسی، «این روایت با روایت عامه مطابقت دارد؛ زیرا نویسندگان اهل سنت می‌گویند فاطمه در چهل و یکمین سال پدرش متولد شد که در واقع يك سال بعد از مبعث پیامبر بوده است».^۶ طبرسی روایت دیگری را نیز از ابوسعید خدری (سده چهارم هجری) در کتاب شرف النبی^۷ نقل کرده که بدون ذکر سال، فاطمه (س) را متولد پس از بعثت خوانده است.^۸

شیخ مفید نیز - برخلاف باور عموم شیعه - فاطمه (س) را متولد ۲۰ جمادى الثانی سال دوم بعثت خوانده است.^۹ ابن‌عبدالبر (د. ۶۳۳ق)، سیره‌نگار اهل سنت نیز - برخلاف باور عموم اهل سنت - تولد فاطمه (س) را در چهل و یک سالگی رسول خدا (ص) و پس از بعثت دانسته است.^{۱۰} اربلی به رغم آنکه سال تولد را پنج سال پس از بعثت ذکر کرده، آن سال را مقارن بنای کعبه دانسته است؛^{۱۱} از آن‌جا که سال بازسازی

۱. همو، التنبیه و الإشراف، به تحقیق عبدالله اسماعیل الصاوی (قاهره: دار الصاوی، بی‌تا)، ۲۵۰.

۲. فضل بن حسین طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی (قم: آل‌البیت، ۱۴۱۷ق)، ۲۹۰/۱.

۳. عاملی، الصحیح من السیره النبی الاعظم، ۲۸۲/۲.

۴. همان.

۵. طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی، ۲۹۰/۱.

۶. همان.

۷. فاطمة و زینب و رقیة و أم کلثوم و کلهم من خدیجة إلا ابراهیم فانه من ماریة القبطیة، و کلهم ولدوا فی الجاهلیة إلا فاطمة و ابراهیم فانهما ولدا فی الإسلام (ابوسعید خدری، شرف المصطفی (س)، به تحقیق ابوعاصم نبیل بن هاشم غمری آل باعلوی، مکه: دار البیانات الإسلامیة، ۱۴۲۴ق، ۵۲/۲).

۸. همان.

۹. محمد بن محمد بن نعمان مفید، مسار الشیعه، به تحقیق مهدی نجف (بیروت: بی‌نا، ۱۴۱۴ق)، ۵۴.

۱۰. ابوعمر یوسف ابن‌عبدالبر، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، به تحقیق علی محمد البجاوی (بیروت: دارالجمیل، ۱۴۱۲ق)، ۱۸۹۳/۴. وی به اینکه فاطمه (س)، اولین دختر، دومین، یا حتی به نقل از ابن‌اسحاق، آخرین دختر حضرت رسول (ص) بوده اشاره کرده (همان، ۱۸۱۸/۴-۱۸۱۹)، اما روایت صحیح را این‌گونه بیان کرده است: «... و الأكثر و الصحیح أن أصغرهنّ فاطمة رضی الله عنها و عن جمیعهن» (همان، ۵۰/۱).

۱۱. ابوالحسن علی بن عیسی اربلی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة (قم: رضی، ۱۴۲۱ق)، ۴۲۷/۱.

کعبه را سی و پنج سالگی پیامبر (ص)^۱ و پیش از بعثت خوانده‌اند، هم‌زمانی تولد حضرت فاطمه پس از بعثت با بازسازی کعبه سازگاری ندارد. در میان دیگر علمای شیعی، کلینی^۲ و ابن شهر آشوب^۳ تولد فاطمه (س) را سال پنجم بعثت خوانده‌اند؛ اما شیخ طوسی به هر دو روایت بیستم جمادی‌الثانی سال دوم هجرت و نیز سال پنجم بعثت اشاره کرده است.^۴ گفتنی است که برخی از منابع سنی در اخبار تولد فاطمه (س)، تنها به یک نقل بسنده نکرده و از هر دو دسته (پیش و پس از بعثت) روایاتی گزارش کرده‌اند.^۵ طرفداران نظریه تولد فاطمه (س) پس از بعثت روایاتی را در راستای تأیید عقیده خود بیان کرده‌اند. شاید بتوان سیدجعفر مرتضی عاملی را یکی از جدی‌ترین مدافعان این نظریه خواند. به نظر می‌رسد او به روایاتی نیز که به تولد فاطمه (س) در سال اول یا دوم بعثت اشاره کرده‌اند، وقعی ننهاد و «قول حق» را این‌گونه خوانده است: «و القول الحق هو ما علیه شیعة أهل البيت تبعاً لأئمتهم عليهم السلام - و أهل البيت أدری بما فیه - و تابعهم علیه جماعة من غیرهم و هو أنها قد ولدت فی السنة الخامسة من البعثة و توفیت و عمرها ثمانية عشر عاماً».^۶

عاملی در بیان نخستین دلیل از مجموعه دلایلی که در راستای تأیید تولد فاطمه (س) در سال پنجم بعثت بیان کرده، با تکیه بر فرمایش علی (ع) درباره بعثت رسول خدا (ص) و اولین خانواده‌ای که در اسلام تشکیل شد - رسول خدا (ص)، خدیجه (س) و علی (ع) - می‌نویسد: اگر فاطمه (س) پنج سال پیش از بعثت متولد شده بود، علی (ع) اعضای آن خانواده را به پیامبر، خدیجه (س) و خودش محدود نمی‌کرد.^۷ باید توجه داشت عدم ذکر فرزندان رسول خدا (ص) توسط امام علی (ع) را نمی‌توان دلیلی بر عدم وجود فرزندان دانست، زیرا پیش از حضرت فاطمه (س) فرزندان دیگری هم وجود داشتند که امام علی (ع) از آن‌ها نیز یاد نکرده است. عاملی خود در دومین دلیل به وجود فرزندان دیگر اشاره کرده است (نک: ادامه مقاله).

عاملی در دومین دلیل به روایت «تمام فرزندان خدیجه، جز عبدمناف، پس از اسلام به دنیا آمدند»، استناد کرده و پس از اشاره بر قطعی بودن اینکه فاطمه (س) کوچک‌ترین فرزند رسول خدا (ص) بوده، بر روایت

۱. ابن هشام، السیرة النبویة، ۱۹۲/۱؛ طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ۲۸۳/۲.
 ۲. ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، به تحقیق مرکز بحوث دارالحدیث (قم: نشر دارالحدیث، ۱۴۳۰ق)، ۴۸۸/۲.
 ۳. او تولد فاطمه (س) را بیستم جمادی‌الثانی پنج سال پس از بعثت و سه سال پس از معراج بیان کرده است (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۲/۳).
 ۴. طوسی، مصباح المتجهد، ۷۹۳/۱.
 ۵. نک: ابوعبدالله محمد بن عبدالله حاکم نیشابوری، فضائل فاطمة الزهراء علیها السلام، به تحقیق و ترجمه محمود نعمتی (تهران: سخن، ۱۳۹۶ش)، ۱۴۹-۱۴۸؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ۱۵۶-۱۵۷/۳. حاکم نیشابوری به تولد حضرت فاطمه (س) در چهل و یک سالگی و سی و پنج سالگی رسول الله (ص) اشاره کرده است (حاکم نیشابوری، فضائل فاطمة الزهراء علیها السلام، ۱۴۹-۱۴۸). به گزارش ابن عساکر، فاطمه (س)، چهارسال پیش از نبوت (ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ۱۵۶/۳)، در سی و پنج سالگی رسول خدا (ص)، سال بازسازی بنای کعبه (همان، ۱۵۷/۳) و یا در چهل و یک سالگی پیامبر (ص) (همان) متولد شد.
 ۶. عاملی، الصحیح من السیرة النبی الاعظم، ۲۷۸/۲.
 ۷. از امام علی (ع) روایت شده است: «پیامبر هر سال در حرا مجاور می‌شد و من او را می‌دیدم و غیر از من کسی وی را مشاهده نمی‌کرد. در آن زمان خانواده‌ای در اسلام تشکیل نشده بود؛ جز رسول خدا و خدیجه و من که نفر سوم آنها بودم...» (همان، ۲۷۸-۲۷۹).
 ۸. همان، ۲۷۸/۲-۲۸۰.

تولد او در سال ۵ بعثت صحنه می‌گذارد.^۱ او این روایت را نیز که «طیب بعد از نبوت به دنیا آمد و بعد از آن، ام‌کلثوم و سپس فاطمه (س)»، در همین راستا بیان می‌کند. قدیم‌ترین ارجاع عاملی در روایت فوق‌الذکر، البدء و التاريخ مقدسی است. باید توجه داشت که علی‌رغم روایت مقدسی مبنی بر اینکه چهار دختر خدیجه (س) متولد پس از بعثت بوده^۲ و فاطمه (س) کوچک‌ترین آنهاست،^۳ او روایت‌های دیگری نیز دارد که در تضاد با روایت فوق بوده و از تولد برخی از دختران ایشان مانند رقیه، پیش از بعثت سخن گفته^۴ و عاملی آن‌ها را نادیده گرفته است. در الاستیعاب نیز که عاملی از آن نام برده، روایتی مبنی بر تولد فاطمه (س) یک سال پس از بعثت رسول خدا وجود دارد.^۵

وجود برخی از روایات در خصوص کیفیت بسته شدن نطفه حضرت فاطمه (س) از میوه بهشتی^۶ در منابع فریقین^۷ از مهم‌ترین دلایل طرفداران نظریه تولد فاطمه (س) پس از بعثت است که عاملی نیز از آن به‌عنوان سومین دلیل خود یاد کرده است.^۸ عاملی پس از ذکر برخی از روایان این نقل از جمله عایشه، عمر بن خطاب، سعد بن مالک، ابن عباس و غیر ایشان تأکید کرده است که «شاید بتوان در برخی از آن روایات مناقشه کرد؛ اما در بعضی دیگر جایی برای اشکال نیست».^۹ باید توجه داشت که در صورت صحت این روایات، نظریه تولد پیش از بعثت منتفی خواهد بود، اما از آن‌جا که سال معراج رسول خدا (ص) در روایات با اختلاف ذکر شده،^{۱۰} تعیین دقیق زمان تولد بر این اساس نیز دشوار می‌نماید. بنا بر گزارش ابن‌سعد

۱. همان، ۲/۲۸۰.

۲. مقدسی، البدء و التاريخ، ۱۶/۵.

۳. همان، ۵/۲۰.

۴. مقدسی، البدء و التاريخ، ۱۷/۵.

۵. ابن‌عبدالبر، الاستیعاب، ۴/۱۸۹۳.

۶. ابن‌سعد گزارشی از کیفیت بسته شدن نطفه فاطمه (س) و شرح ولادت ایشان ندارد و تنها روایات کلی و پراکنده‌ای از ایام بارداری و فرزندداری خدیجه (س) در اثر وی به چشم می‌خورد. ابن‌سعد از نام فاطمه (س) عبور کرده و از معنای این نام و اینکه چرا فاطمه (س) خوانده شده، سخنی به میان نیاورده است؛ در حالی که در برخی منابع، اخباری از وجه تسمیه ایشان قابل ملاحظه است (برای نمونه، نک: حاکم نیشابوری، فضائل فاطمة الزهراء علیها السلام، ۱۱۹؛ محمد بن حسن فتال نیشابوری، روضة الواعظین و بصیرة المتعظین (قم: دلیل ما، ۱۴۲۳ق)، ۳۴۱/۱؛ طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی، ۲۹۱/۱؛ ابن‌شهر آشوب، مناقب آل‌ابی طالب، ۱۱۰/۳؛ اربلی، کشف الغممه، ۴۳۹/۱). به گزارش ابن‌سعد، خدیجه (س) در هنگام تولد فرزندان خویش قابله‌ای داشت که امور مورد نیاز را بر عهده می‌گرفت (ابن‌سعد، الطبقات الکبری، ۱۸۱/۸) و او پیش از تولد فرزندان برای آن‌ها دایه انتخاب می‌کرد (همان، ۱۰۷/۱). به گزارش برخی از منابع خدیجه (س) خود شیردهی فاطمه (س) را بر عهده گرفت (فتال نیشابوری، همان، ۳۳۱-۳۲۹؛ ابن‌عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ۱۲۸/۳؛ ابن‌شهر آشوب، همان، ۱۱۸/۳-۱۱۹). به نظر می‌رسد این گونه اخبار با روایت ابن‌سعد مبنی بر دایه گرفتن خدیجه (س) برای تمام فرزندان (ابن‌سعد، همان، ۱۰۷/۱) مطابقت نداشته باشد.

۷. حاکم نیشابوری، همان، ۱۴۳؛ خطیب بغدادی، أحمد بن علی خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، به تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا (بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق)، ۲۵۹/۶؛ طبرسی، همان، ۲۹۱/۱؛ ابن‌عساکر، همان، ۳۵۴/۴۰؛ ابن‌شهر آشوب، همان، ۱۳۵/۳.

۸. عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ۲۸۱-۲۸۰/۲. غالباً روایت بهشتی بودن نطفه فاطمه را قرینه قطعی در اثبات تولد فاطمه (س) پس از بعثت می‌خوانند (مقدسی، بازپژوهی تاریخ ولادت و ...، ۱۴۳-۱۴۴). اما باید توجه داشت که این روایت در منابع متقدم تاریخی نیامده و بسیاری از منابعی که به ذکر فضایل پرداخته‌اند، به آن اشاره کرده‌اند.

۹. همان.

۱۰. بررسی معراج پیامبر بیش از یکبار و در مکه و مدینه (نک: مقدسی، همان، ۱۴۵-۱۴۶).

منقول از واقدی،^۱ معراج رسول خدا (ص) پس از وفات خدیجه (س) و ابوطالب و در سال‌های آخر اقامت رسول خدا (ص) در مکه بوده است. یعقوبی اگرچه سال دقیق معراج را عنوان نکرده، برخلاف ابن‌سعد، معراج ایشان را در زمان حیات ابوطالب دانسته است.^۲ با توجه به آنکه یعقوبی فاطمه (س) را هنگام وفات ۲۳ ساله^۳ و متولد سال یکم پس از بعثت دانسته است، به فرض صحت روایت بسته شدن نطفه حضرت فاطمه (س) در شب معراج، زمان معراج رسول خدا (ص) را باید در همان ماه‌های نخست بعثت ایشان دانست. باید توجه داشت که این شهر آشوب به‌رغم آنکه فاطمه (س) را متولد پنج سال پس از بعثت خوانده و به روایت نطفه بهشتی فاطمه (س) نیز تصریح کرده، معراج رسول خدا (ص) را سه سال پس از تولد فاطمه (س)،^۴ یعنی سال هشتم بعثت، ذکر کرده است. به هر رو، تکیه بر روایات معراج به دلیل تنوع و تعدد در کیفیت و زمان آن برای تعیین سن، تکیه‌گاه استواری نیست.

عاملی در چهارمین دلیل به پاسخ منفی رسول خدا (ص) به خواستگاری ابوبکر و عمر از فاطمه (س) به خاطر کم سن بودن فاطمه (س) اشاره و این‌گونه استدلال کرده است که چنانچه سن فاطمه (س) هفده سال یا بیش‌تر بود، گفته نمی‌شد که او کم‌سن است.^۵ در تأیید این دیدگاه برخی از منابع روایتی را بیان کرده‌اند که علت پاسخ منفی پیامبر (ص) به خواستگاران فاطمه (س) را کمی سن فاطمه (س) دانسته^۶ و برخی این پاسخ را بر صحت روایات تولد فاطمه (س) در سال پنجم بعثت حمل کرده و این‌گونه، ازدواج ایشان را در نه سالگی تأیید کرده‌اند.^۷ پاسخ پیامبر (ص) به تعدادی از خواستگاران فاطمه (س) مبنی بر کم بودن سن او، مؤید باور عموم شیعیان درباره زمان تولد ایشان است. اگر فاطمه (س) پنج سال پیش از بعثت به دنیا آمده بود، در هنگام

۱. ابن‌سعد، همان، ۱۶۶/۱.

۲. یعقوبی، تاریخ، ۲۶/۲.

۳. همان، ۱۱۵/۲.

۴. ابن‌شهر آشوب، همان، ۱۳۲/۳.

۵. همان، ۲۸۱/۲.

۶. حاکم نیشابوری، همان، ۱۳۶؛ ابن‌شهر آشوب، همان، ۱۲۳/۳؛ سیط بن جوزی، تذکرة الخواص، ۲۷۶. ابن‌سعد ابوبکر و عمر را خواستگاران فاطمه (س) ذکر کرده است (ابن‌سعد، الطبقات الکبری، ۱۶/۸) و علت پاسخ منفی رسول خدا (ص) به آنها را در دو روایت متفاوت بیان کرده است. روایت اول که از شهرت نسبتاً زیادی برخوردار است حاکی از آن است که پیامبر (ص) خود را در امر ازدواج فاطمه (س) منتظر فرمان الهی خوانده است (همان، ۱۶/۸)؛ و نیز نک: بلاذری، انساب الاشراف، ۴۰۲/۱؛ ابوحفص عمر بن احمد ابن‌شاهین، فضائل فاطمة بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم، به تحقیق بدر البدر (کویت، دار ابن‌الاثیر، ۱۴۱۵ق)، ۴۷؛ طبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی، ۱۶۰/۱؛ ابن‌شهر آشوب، همان، ۳۰/۲؛ سیط بن جوزی، همان، ۲۷۶) و روایت دوم از وعده‌ای خیر داده است که رسول خدا (ص) درباره ازدواج دخترش، فاطمه (س)، به علی (ع) داده بود (ابن‌سعد، همان، ۱۶/۸)؛ و نیز نک: سیط بن جوزی، همان، ۲۷۶). گزارش یعقوبی موافق روایت اول ابن‌سعد است. او در پاسخ خواستگاران از علت پاسخ منفی رسول خدا (ص)، به فرمایشی از رسول الله (ص) اشاره کرده است که حاکی از الهی بودن ازدواج آنان دارد. به گزارش یعقوبی، پیامبر (ص) فرموده بود: «ما انا زوجته و لكن الله زوجة» (یعقوبی، تاریخ، ۴۱/۲). منابع مختلفی با استفاده از تعبیر متفاوت به الهی بودن ازدواج فاطمه (س) و علی (ع) اشاره کرده‌اند (نک ابن‌شاهین، همان، ۴۸؛ محمد بن محمد بن نعمان مفید، الإرشاد (قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق)، ۳۶/۱؛ فتال نیشابوری، روضة الواعظین، ۳۳۳/۱؛ طبرسی، همان، ۲۹۸-۲۹۷/۱؛ ابوجعفر محمد بن جعفر ابن‌مشهدی، اقرار الصحابة بفضل امام الهدی و القراه (بی-جا: مکتبة العلامة المجلسی، ۱۴۳۹ق)، ۸۵؛ ابوالحسن علی بن محمد ابن‌اثیر، اسد الغابة فی معرفة الصحابة (بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۹ق)، ۲۴۳-۲۴۲/۱؛ سیط بن جوزی، همان، ۲۷۶؛ اربلی، کشف الغممة، ۳۴۳-۳۴۲/۱).

۷. نک: عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ۲۸۲/۲.

ازدواج، باید هفده سال و یا بیشتر می‌داشت و دیگر پیامبر (ص) نمی‌توانست به صغیر بودن دختر خود اشاره کند.^۱ عاملی معتقد است برخلاف ادعای برخی مبنی بر بعید بودن تولد فاطمه (س) در پنجمین سال بعثت، سنی که خدیجه (س) در دوران کهولت خود به سر می‌برد - به شرط آنکه سن مشهور خدیجه (س) پذیرفته شود - باز هم مشکلی برای بارداری او نیست؛ زیرا زنان قریشی تا شصت سالگی توانایی بارداری داشتند.^۲ اما ذکر چند نکته درباره این روایت ضروری است: نخست آنکه خواستگاری شیخین، مربوط به دوران پس از هجرت بوده است^۳ و فاطمه (س) بر اساس کم‌ترین سنی که در روایات از ایشان یاد شده - پنج سال پس از بعثت - آن زمان حدوداً نه سال داشته‌اند که ظاهراً سن متعارفی برای ازدواج در آن ایام بوده است و در این صورت استفاده از واژه «صغیره» برای ایشان صحیح به نظر نمی‌رسد. دوم آنکه برخی از منابع تصریح کرده‌اند که وقتی فاطمه (س) به حد زنان رسید، بزرگان قریش برای خواستگاری او نزد رسول خدا (ص) آمدند^۴ که در این صورت نیز این روایت اساساً با روایت صغیره خواندن ایشان در تناقض است. سوم آنکه اگر فاطمه (س) صغیره بود و پایین‌تر از سن متعارف ازدواج قرار داشت، پیامبر (ص) در خواستگاری علی (ع) نیز به این نکته اشاره می‌کردند. بر این اساس، شاید بتوان اشاره به کوچکی سن فاطمه (س) را در مقایسه با اختلاف سنی ایشان با شیخین تعبیر کرد و یا در صحت این روایت تردید کرد.

روایت دوری جستن زنان قریش از خدیجه (س) هنگام وضع حمل فاطمه (س) و صحبت کردن از داخل شکم خدیجه (س) برای تسلی دل مادر دلیل دیگری است که عاملی آن را از علل تأیید روایت ۵ سال پس از بعثت خوانده است.^۵ عاملی این روایت را به نقل از بحار الانوار^۶ ذکر کرده است. در گزارش تحریم خدیجه (س) توسط زنان قریش که در الامالی صدوق آمده^۷ زنان قریش به دلیل ازدواج خدیجه (س) با محمد، «یتیم فقیر ابوطالب» و مخالفت با آنان، او را تنها گذاشته و در زمان وضع حمل فاطمه (س)، هنگامی که خدیجه (س) برای کمک به دنبال زنان قریش و بنی‌هاشم فرستاد، حاضر به کمک نشدند.^۸ اما سؤال اینجاست که چگونه این تحریم‌ها در رابطه با فرزندان پیش از فاطمه (س) صورت نگرفت و زمان تولد آنان سخنی از تحریم خدیجه (س) نبود؟ چنانچه فاطمه (س) تنها دختر رسول خدا (ص) از خدیجه (س) و دختران دیگر نیز ریبیه‌های پیامبر (ص) فرض شوند، با توجه به شهرت خبر تولد فاطمه (س) پس از بعثت رسول خدا (ص) در

۱. همان.

۲. همان.

۳. طبرسی، همان، ۱/۱۶۰.

۴. اربلی، همان، ۱/۳۴۳-۳۴۴.

۵. عاملی، همان، ۲/۲۸۱.

۶. ۲/۴۳.

۷. ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه صدوق، الامالی، به تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه (قم: مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ق)، ۶۹۰-۶۹۱.

۸. روایتی با مضمون تحریم خدیجه (س) توسط زنان مکه و تنها گذاشتن ایشان در زمان وضع حمل در الطبقات وجود ندارد. در گزارش ابن سعد، خدیجه (س) برای همه فرزندانش قابله‌ای داشت که وسایل مورد نیاز ایشان را فراهم می‌کرد (ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۸۱/۸). برخی از منابع به روایتی مشابه روایت امالی شیخ طوسی اشاره کرده‌اند (فتال نیشابوری، روضة الواعظین، ۳۲۹/۱: ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۱۸/۳).

میان شیعیان و تبعاً فاصله زمانی ده ساله میان ازدواج خدیجه^(س) تا وضع حمل فاطمه^(س)، چگونه ممکن است زنان پس از گذشت این همه سال از ازدواج او همچنان از ازدواج با یتیم و فقیر ابوطالب و تحریم خدیجه^(س) سخن گفته و به کمک او نیامده باشند! ضمن اینکه حتی اگر زنان مشرک خدیجه^(س) را تحریم کرده، حاضر نشده باشند در تولد فاطمه^(س) به مادرش کمک کنند، چگونه زنان مسلمانی چون فاطمه بنت اسد به کمک او نرفته اند؟ باید توجه داشت بر اساس این روایت که خود جای نقد فراوان دارد، سبب دوری گزیدن زنان مکه از خدیجه^(س) هنگام زایمان فاطمه^(س) و امدادسانی چهار زن بهشتی به او ازدواج خدیجه^(س) با «یتیم ابوطالب» دانسته شده است؛^۱ در حالی که عاملی سبب این دوری گزیدن را نبوت رسول خدا^(ص) خوانده و از این روایت در راستای تأیید تولد فاطمه^(س) پس از بعثت بهره جسته است. به نظر می‌رسد این روایات به بررسی بیش‌تری نیاز دارد.

آخرین نکته عاملی در این باره رد ادعای استبعاد حامله بودن خدیجه^(س) به فاطمه^(س) در سال ۵ بعثت به استناد سن بالای حضرت خدیجه^(س) است. به گفته او، سن خدیجه در آن زمان - بنابر اختلاف اقوال - میان ۴۵ تا ۵۰ سال بوده است و شاید یکی از همین دو نظر، از میان سایر اقوال قوی‌تر باشد؛ اگرچه قول مشهور برخلاف آن است.^۲

۲- سن حضرت فاطمه^(س) در زمان ازدواج

در این پژوهش اخبار مربوط به سن حضرت فاطمه^(س) در زمان ازدواج در منابع مختلف مورد بررسی قرار گرفت. تعدد روایات در تاریخ ازدواج، درک صحیح سن ازدواج را دشوار ساخته است. ابن سعد بر این باور است که فاطمه^(س) پنج ماه پس از هجرت رسول خدا^(ص) به مدینه، در ماه رجب به عقد علی^(ع) درآمد و پس از جنگ بدر در هجده سالگی به خانه علی^(ع) رفت.^۳ او همچون اکثر راویان اهل سنت معتقد است فاطمه^(س) متولد سال پنجم پیش از بعثت بوده و هنگام ازدواج، هجده سال داشته است.^۴ ابوالفرج اصفهانی نیز با بیان سن هجده سالگی برای فاطمه^(س) هنگام ازدواج^۵ بر تولد او پیش از بعثت صحه گذاشته است. برخی دیگر نیز عقد فاطمه^(س) را در سال دوم هجری در ماه رمضان، ذی‌الحجه، رجب و یا به قولی ماه صفر دانسته و در عین حال، قول مشهور را همان قول اول بیان کرده^۶ و بر این باورند که فاطمه^(س) در هجده

۱. فتال نیشابوری، همان، ۳۳۱-۳۲۹؛ ابن شهر آشوب، همان، ۱۱۹/۳.

۲. عاملی، همان، ۲۸۲/۲. به نظر می‌رسد تأیید این ادعا به بررسی بیش‌تر نیازمند است.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۸۸/۸.

۴. همان.

۵. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۵۹.

۶. سبط بن جوزی، تذکره الخواص، ۲۷۵.

سالگی به خانه علی^(ع) وارد شد.^۱

قدیم‌ترین گزارش درباره ازدواج فاطمه^(س) و علی^(ع) را یعقوبی آورده که آن را دو ماه پس از هجرت به مدینه^۲ و در حدود سیزده سالگی فاطمه^(س) خوانده است. به روایت شیخ طوسی فاطمه^(س) پنج ماه پس از هجرت، در ده یا سیزده سالگی به ازدواج علی^(ع) درآمد.^۳ او بدون ذکر سن، به وجود روایت‌های دیگری در این باره نیز اشاره کرده است.^۴

ابن عبدالبر ازدواج فاطمه^(س) را پس از جنگ احد^۵ و سن او را پانزده سال و پنج ماه و نیم دانسته است.^۶ طبرسی بدون اشاره به زمان ازدواج، مانند اکثر روایات شیعی، آن بانو را در زمان ازدواج نه ساله معرفی کرده است؛^۷ در حالی که در خصوص سن تولد آن حضرت به روایتی از امام باقر^(ع) مبنی بر تولد او در سال اول بعثت نیز اشاره کرده است.

۳- وفات حضرت فاطمه^(س)

در تعیین مدت زمانی نیز که فاطمه^(س) پس از رحلت رسول خدا^(ص) در قید حیات بود، اقوال متفاوتی وجود دارد. به گزارش ابن سعد، فاطمه^(س) پس از پیامبر^(ص) سه یا شش ماه زندگی کرد.^۸ او به نقل از واقدی نوشته است: همین شش ماه در نظر ما ثابت است. او سه شنبه، سوم رمضان سال یازدهم هجرت رحلت کرد و آن هنگام بیست و نه سال یا همین حدود داشت.^۹ بلاذری گرچه به سه ماه، ۷۵ روز و ۴۰ شب پس از پیامبر^(ص) اشاره کرده، روایت صحیح را همان ۶ ماه خوانده^{۱۰} و سن او را در زمان وفات ۲۹ یا ۳۱ سال ذکر کرده^{۱۱} و بنابراین، بر تاریخ تولد آن حضرت پیش از بعثت صحه گذاشته است.

در عین حال، روایات دیگری نیز وجود دارد که با ذکر خیر سال وفات فاطمه^(س) برخلاف ابن سعد بر تولد او پس از بعثت صحه گذاشته‌اند. به گزارش یعقوبی، فاطمه^(س) ۴۰ شب، به قول گروهی، ۷۰ شب و به گفته برخی دیگر ۳۰ شب، و یا شش ماه پس از وفات پدر در بیست و سه سالگی از دنیا رفت.^{۱۲} مسعودی

۱. همان، ۲۷۶.

۲. یعقوبی، تاریخ، ۴/۲.

۳. طوسی، مصابح المتجهج، ۸۰۵.

۴. همان.

۵. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ۱۸۹۳/۴.

۶. همان.

۷. طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی، ۱۶۱/۱.

۸. همان، ۲۳/۸؛ و نیز نک: طبری، تاریخ الأمم و الملوک، ۲۰۸/۳؛ ابن اثیر، اسد الغابة فی معرفة الصحابة، ۲۲۸/۳.

۹. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۲۳/۸؛ و نیز نک: طبری، همان، ۲۴۰/۳.

۱۰. بلاذری، انساب الاشراف، ۴۰۲/۱.

۱۱. همان.

۱۲. یعقوبی، تاریخ، ۱۱۵/۲.

به نقل از اهل بیت و شیعیان سن فاطمه (س) را در زمان وفات، سی و سه سال، بیست و نه سال و یا کمتر از آن خوانده است.^۱ بر اساس یکی از گزارش‌های طبرسی، فاطمه (س) چهار ماه پس از پیامبر (ص)، در بیست و سه سالگی از دنیا رفت.^۲ ابن شهر آشوب سن آن حضرت را در زمان درگذشت رسول خدا (ص) هجده سال و هفت ماه شمرده است.^۳ به روایت او، فاطمه ۷۲ روز، ۷۵ روز یا ۴ ماه پس از پدر از دنیا رفت.^۴ او در روایتی رحلت فاطمه (س) را در شب یکشنبه ۱۳ شب گذشته از ربیع‌الثانی سال ۱۱ هجرت دانسته است.^۵ ابن‌عساکر نیز سن ایشان را در زمان رحلت بیست و یک سال شمرده است.^۶

۴- دیدگاه منتخب دربارهٔ عمر حضرت فاطمه (س)

گزارش چندانی دربارهٔ فاطمه (س) در دوران کودکی، سخت‌گیری‌های قریش بر پدر در آغاز ظهور اسلام در مکه و یا دوران دشوار حصر آنان در شعب ابی طالب به چشم نمی‌خورد. منابع دیگر نیز به اخباری از جمله ناآرامی فاطمه (س) در زمان رحلت مادر،^۷ گریهٔ او در زمان شنیدن خبر توطئهٔ قتل پدر^۸ و زدودن شکمه از دوش پدر^۹ بسنده کرده‌اند. بنابراین، با توجه به نبود شواهد کافی و نیز آراء مختلف در این باره ارزیابی سن دقیق آن حضرت دشوار به نظر می‌رسد.

در میان شواهد تاریخی روایاتی وجود دارد که بر اساس آن‌ها می‌توان در گزارش ابن‌سعد و موافقان او دربارهٔ تولد فاطمه (س) (پنج سال پیش از بعثت) تردید کرد؛ اگرچه همچنان پذیرش روایت هم‌زمانی تولد فاطمه (س) با بازسازی خانهٔ کعبه، رد نظر غالب اهل سنت را دشوار می‌سازد. نخست گزارشی از یعقوبی مبنی بر ناآرامی و بهانه‌گیری‌های فاطمه (س) هنگام وفات خدیجه (س)^{۱۰} و دوم روایتی از حاکم نیشابوری از گریان وارد شدن فاطمه (س) بر پدر پس از آگاهی از تصمیم قریشیان بر قتل پدر.^{۱۱} در روایت اول با توجه به اینکه وفات خدیجه (س) سه سال پیش از هجرت به مدینه^{۱۲} و مدت اقامت رسول خدا (ص) در مکه از بعثت تا

۱. مسعودی، التنبیه و الاشراف، ۲۵۰.

۲. طبرسی در روایتی که آن را به روایت عامه نزدیک‌تر دانسته و از امام باقر نیز نقل شده، ولادت فاطمه (س) را یک سال پس از بعثت دانسته است (طبرسی، اعلام

الوری بأعلام الهدی، ۲۹۰/۱).

۳. مناقب آل ابی طالب، ۱۳۲/۳.

۴. همان.

۵. همان.

۶. ابوالقاسم علی بن حسن ابن‌عساکر، تاریخ مدینهٔ دمشق، به تحقیق عمرو بن غرامة عمروی (بی‌جا: دارالفکر، ۱۴۱۵ق)، ۱۵۷/۳.

۷. یعقوبی، التاريخ، ۳۵/۲.

۸. حاکم نیشابوری، فضائل فاطمة الزهراء علیها السلام، ۱۹۸.

۹. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۲۵/۱.

۱۰. یعقوبی، همان‌جا.

۱۱. حاکم نیشابوری، همان، ۱۹۸.

۱۲. یعقوبی، همان‌جا.

هجرت سیزده سال بوده،^۱ چنانچه فاطمه (س) پنج سال پیش از بعثت به دنیا آمده باشد، زمان رحلت مادر (سال دهم بعثت) باید حدود پانزده ساله بوده باشد و استفاده از تعبیری همچون «ناآرامی و بهانه‌گیری در زمان رحلت مادر»، نمی‌تواند تعابیر مناسبی برای دختری در این سن باشد. بنابراین، احتمالاً او در زمان رحلت مادر در ایام کودکی به سر برده و متولد پس از بعثت بوده است. اگرچه می‌توان این گمان را نیز مطرح کرد که بهانه‌گیری و ناآرامی در غم مادر توسط دختری ۱۵ ساله نیز ممکن به نظر می‌رسد. در روایت دوم وقتی فاطمه (س) از شنیدن پیمان قریش برای به قتل رساندن پیامبر (ص) گریان به نزد پدر رفت، رسول خدا او را با عبارت «یا بُنِیَّة» به معنای «دخترکم» خطاب کردند.^۲ این روایت شاید از سن کم فاطمه (س) در آن ایام حکایت کند؛ هرچند این تعبیر همواره بر صغر سنی دلالت ندارد.

با توجه به شهرت گزارش ازدواج دختران رسول خدا (ص) در مکه جز فاطمه (س)، آن هم پیش از نبوت رسول خدا (ص)^۳، و نیز روایت فاصله سنی یک‌ساله میان فرزندان خدیجه (س)^۴، روایت ۵ سال پیش از بعثت صحیح‌تر به نظر می‌رسد؛ اما در عین حال اگر چنین بود فاطمه (س) نیز باید مانند خواهران خود در نهایت تا پیش از هجرت به سن ازدواج رسیده و در طول هجده سال زندگی در شهر مکه ازدواج کرده باشد؛ در حالی که گزارشی مبنی بر دلایل ازدواج دیر هنگام ایشان نیز وجود ندارد؛ ضمن اینکه با توجه به عرف آن زمان، خبر ازدواج فاطمه (س) در سن هجده سالگی نیز خالی از اشکال به نظر نمی‌رسد.

ظاهراً اصرار منابع شیعی بر وفات حضرت فاطمه (س) در هجده سالگی از مستندات چندان قوی برخوردار نیست و از قرار معلوم این موضوع نیز از مجادلات فرقه‌ای اثر پذیرفته است. موافقان هر فرقه در صدد بیان این نکته‌اند که چهره محبوب آن‌ها، فاطمه و عایشه، در ایام جاهلیت به دنیا نیامده و به هنگام ازدواج کم سن و سال‌تر از دیگری بوده است.

با توجه به این قرائن و نیز توجه به روایت تولد فاطمه (س) در سال‌های نخست بعثت توسط یعقوبی شیعی و شیخ مفید در کتاب مسار الشیعه و نیز ادعان طوسی و ابن عبدالبر و طبرسی، این نظریه که بر اساس آن فاطمه (س) در ایام ازدواج حدود دوازده - سیزده ساله بوده و در زمان وفات، حدود بیست و سه سال عمر داشته، احتمال بیشتری دارد.

نتیجه

گزارش‌های مربوط به تاریخ تولد حضرت فاطمه (س) بسیار مختلف و از پنج سال پیش از بعثت تا سال پنجم بعثت را دربرمی‌گیرد. روایات مربوط به هم‌زمانی تولد ایشان با بازسازی کعبه می‌تواند مؤید دیدگاه

۱. همان، ۳۹/۲.

۲. حاکم نیشابوری، فضائل فاطمة الزهراء علیها السلام، ۱۹۸.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۳۱۲۵/۸.

۴. همان، ۱۰۷/۱، ۱۳/۸.

پنج سال پیش از بعثت باشد. نظر غالب مورخان اهل سنت نیز چنین است؛ حتی مسعودی هم در سده چهارم هجری مدعی شده است که شیعیان در این باره اجماع دارند؛ اما طبرسی در حدود دو قرن بعد با اعتقاد به اجماع شیعیان بر سال ۵ بعثت، به طور ضمنی، خط بطلانی بر دیدگاه مسعودی کشیده است. اما با توجه به نقل‌های مخالف طوسی و مفید، نمی‌توان چندان از این اجماع مطمئن بود. از میان مورخان معاصر، شهیدی سال پنجم پیش از بعثت را پذیرفته است. حتی نویسندگانی هم که تولد فاطمه (س) پس از بعثت را پذیرفته‌اند، بر سال پنجم بعثت اجماع ندارند و سال‌های یکم یا دوم بعثت را نیز ذکر کرده‌اند. از مهم‌ترین مدافعان تولد آن حضرت در سال ۵ بعثت جعفر مرتضی‌عاملی است که برای درستی آن پنج دلیل اقامه کرده است که بیش‌تر آن‌ها قابل‌خدشه‌اند و گویا بیش‌تر کوششی است در راستای کم‌سن و سال نشان دادن آن حضرت به هنگام ازدواج در مقایسه با سن ازدواج عایشه با رسول خدا (ص). اخبار مربوط به سن حضرت فاطمه (س) به هنگام ازدواج هم نمی‌تواند گرهی از این موضوع بگشاید؛ زیرا آن‌ها نیز بسیار متفاوت‌اند و از نه سالگی تا هجده سالگی حضرت فاطمه (س) را ذکر کرده‌اند. همین اختلاف درباره سن ایشان به هنگام وفات هم وجود دارد.

بنابراین، با کنار نهادن این دو دیدگاه و بر اساس اقوال برخی از مورخان و متکلمان شیعه مانند یعقوبی و شیخ مفید و قرائن تاریخی که در متن مقاله مورد بررسی قرار گرفته است، می‌توان بر احتمال تولد حضرت فاطمه (س) در سال اول یا دوم بعثت تأکید کرد و سن ایشان را در زمان وفات حدود ۲۳ سال دانست.

فهرست منابع

- آیینی‌وند، صادق. «زنان در نخستین سده‌های اسلامی». فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۳ (پاییز ۱۳۸۴): ۵-۲۶.
- ابن‌اثیر، ابوالحسن علی بن محمد جزری. اسد الغابة فی معرفة الصحابة. بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
- ابن‌جوزی، عبدالرحمن بن علی. آفة اصحاب‌الحديث. به تحقیق علی حسینی میلانی. قم: نشر الحقایق، ۱۴۳۲ق.
- ابن‌سعد، محمد بن سعد. الطبقات الکبری. به تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
- ابن‌شاهین، ابوحفص عمر بن أحمد بغدادی. فضائل فاطمة بنت رسول الله صلی الله علیه وسلم. به تحقیق بدرالبدر. کویت: دار ابن‌الأثیر، ۱۴۱۵ق.
- ابن‌شهر آشوب. مناقب آل‌ابی‌طالب. به تحقیق گروهی از استادان. نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۷۶ق.
- ابن‌طلحه شافعی. محمد بن طلحه. مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول. بیروت: دارالبلاغ، ۱۴۲۱ق.
- ابن‌عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله. الاستیعاب فی معرفة الأصحاب. به تحقیق علی محمد بجاوی. بیروت: دارالجیل، ۱۴۱۲ق.
- ابن‌عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسن. تاریخ مدینة دمشق. به تحقیق عمرو بن غرامة العمروی. بی‌جا: دارالفکر،

۱۴۱۵ق.

ابن قتیبه دینوری، أبو محمد عبدالله بن مسلم. الإمامة و السياسة. به تحقیق علی شیری. بیروت: دارالأضواء، ۱۴۱۰ق.
ابن قتیبه دینوری، أبو محمد عبدالله بن مسلم. المعارف. به تحقیق ثروت عكاشة. قاهره: الهيئة المصرية العامة
للكتاب، ۱۹۹۲م.

ابن مشهدی، ابوجعفر محمد بن جعفر. اقرار الصحابه بفضل امام الهدی و القرابه. بی جا: مكتبة العلامة المجلسی،
۱۴۳۹ق.

ابن هشام، عبدالملك بن هشام. السيرة النبوية. به تحقیق مصطفى سقا و ابراهيم ابيارى و عبدالحفیظ شلبی. بیروت:
دارالمعرفة، بی تا.

ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین. مقاتل الطالبیین. به تحقیق سید احمد صقر. بیروت: دارالمعرفة، بی تا.
اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی. كشف الغمة فی معرفة الأئمة. قم: رضی، ۱۴۲۱ق.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر. انساب الاشراف. به تحقیق سهیل زکار و ریاض زركلی. بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ق.
حاکم نیشابوری، ابوعبدالله محمد. فضائل فاطمة الزهرا علیها السلام. به تحقیق و ترجمه محمود نعمتی. تهران:
سخن، ۱۳۹۶ش.

خطیب بغدادی، ابوبکر أحمد بن علی. تاریخ بغداد. به تحقیق مصطفى عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة،
۱۴۱۷ق.

خرگوشی، ابوسعید (ابوسعبد). شرف المصطفى. به تحقیق ابوعاصم نبیل بن هاشم غمری. مکه: دار البشائر
الإسلامیة، ۱۴۲۴ق.

خلیفة بن خیاط، أبو عمرو خلیفة بن خیاط. طبقات خلیفة بن خیاط. به تحقیق سهیل زکار. بی جا: دار الفکر، ۱۴۱۴ق.
سبط بن جوزی، شمس الدین ابوالمظفر. تذكرة الخواص. قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۸ق.
شهیدی، سید جعفر. زندگانی فاطمه (ع). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ش.

صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه. الامالی. به تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة. قم: مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ق.
طباطبایی، محمداکظم. «ولادت فاطمه (ع)». دانشنامه فاطمی علیها السلام؛ حیات، منزلت و شخصیت
فاطمی (س). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳ش.

طبرسی، فضل بن حسن. اعلام الوری بأعلام الهدی. قم: آل البيت، ۱۴۱۷ق.

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. تاریخ الأمم و الملوك. به تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث،
۱۳۸۷ق.

طوسی، محمد بن حسن. مصباح المتهجد. بیروت: مؤسسة فقه الشیعة، ۱۴۱۱ق.

عاملی، جعفر مرتضی. الصحیح من سیرة النبی الاعظم. قم: دارالحديث، ۱۴۲۶ق.

فتال نیشابوری، محمد بن حسن. روضة الواعظین و بصیرة المتعظین. قم: دلیل ما، ۱۴۲۳ق.

کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی. به تحقیق مرکز بحوث دارالحدیث. قم: دار الحدیث، ۱۴۳۰ق.
محلّاتی، سیدهاشم رسولی. زندگانی حضرت فاطمه علیها السلام و دختران آن حضرت. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹ش.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. التنبیه و الإشراف. به تحقیق عبدالله اسماعیل صاوی. قاهره: دار الصاوی، بی تا.
مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. مروج الذهب و معادن الجواهر. به تحقیق اسعد داغر. قم: دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.
مفید، محمد بن محمد. الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

مفید، محمد بن محمد. مسار الشیعه. به تحقیق مهدی نجف. بیروت: بی تا، ۱۴۱۴ق.

مقدس، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، پورت سعید: مکتبه الثقافة الدینیة، بی تا.

مقدس، یدالله. بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵ش.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. التاریخ. بیروت: دار صادر، بی تا.

